

*„áldozat” semmilyen sérülést nem szerzett az „áramütésektől”. Ha egy alany, különösen zaklatottnak tűnt, Milgram gyakran előtűnt a függöny mögül, hogy egy különösen átfogó meggyőzést és stressz-csökkenést biztosítson a számára. (...) Számunkra, ahogy az alanyok számára is, a helyzet hamar többé vált mint egy mesterien megszerkesztett kísérlet. Ehelyett mindez rétegről-rétegre maga volt a valódi élet, megtett és meg nem tett morális döntésekkel minden egyes alkalommal.”* (Elms, 1995, 76.)

A fentiek Alan C. Elms, Milgram munkatársának és az engedelmisségi kísérletek utolsó élő tanújának gondolatai. Elms a fentiekben nem csak az első, klasszikus kísérleti elrendezésről beszélt, hiszen Milgram összesen 21(!) különböző változatban próbálta ki paradigmáját, mintegy 1000 embert bevonva vizsgálódásába. Hogy csak párat emeljek ki közülük: egyik felállásban, a kísérleti személyek látták „áldozatukat”, máskor maguknak kellett sokkolnia őt, megint máskor egy lázadó mintaszemély után (aki egy idő után megtagadta az engedelmeskedést) kellett belépniük helyettesként, esetleg a Yale egyetem helyett egy Bridgeport nevű civil

szervezet kutatásában vettek részt a kísérleti személyek, netán a kísérleti személyek nők voltak stb. (Milgram, 1974). Az egész világon nagyjából 3000 ember vett részt a Milgram-féle paradigmában, egészen betöltésükig (Blass, 2009).

A Milgram kísérletek a résztvevőkkel szembeni brutalitáson túl az eredményeiről híresek: a fent ismertetett alapfelállásban az alanyok 65%-a(!) volt hajlandó elmenni a végsőkéig és leadni akár a legnagyobb (feltehetően halálos) áramütést. Jegyezzük meg: ennél az első, alap elrendezésnél még nem is szerepelt a felelősség átvállalására vonatkozó „Természetesen ez az én felelősségem lesz.” válasz, ha a kísérleti személy a felelősség iránt érdeklődött (Milgram, 1963; Milgram, 1974)! Kontrasztként: ha a kísérleti személy hallotta a tanulót egy rádión keresztül (azaz nem panelen jelzett neki), akkor az alanyok 62%-a, míg ha személyesen látta a tanulót 40%, ha pedig a tanuló kitepte magát a szíjából és úgy kellett visszaerősíteni, az alanyok 30%-a engedelmeskedett (Milgram, 1974). Maga Milgram úgy érezte, hogy sokszor mint hírhozót büntetik: ő hozta magával

annak rossz hírét, hogy egyik ember kész egy másik embertársát anélkül hihetetlen mértékű kínzásoknak kitenni, hogy az bármit is ártott volna neki (Herrera, 2001). Megbélyegzettségét mutatta az a tény is, hogy a világhírű tudóst több mint egy évig váratták, míg felvételi kérelmét elfogadták az APA-ba (American Psychological Association) (Elms, 1995).

Az alábbi fejezetben a következő kérdésekre keresem a választ: 1. Vajon Milgram, mint személy hogyan vélekedett a saját kísérleteiről és azok etikai vonatkozásairól? 2. Milyen kritika érte Milgram magyarázatát az engedelmesség megjelenését illetően? 3. Vajon milyen kritika érte Milgramet az etika területéről?

### **a., Milgram és az engedelmességi kísérletek:**

*„Nos, arra jutottam, hogy olyan embert kell vizsgálnom, aki mentes bármiféle csoportnyomástól, mégis hasonló helyzetben van. És aztán... milyen erő veszi rá, hogy egyre növelje a leadott áramütéseket? És akkor az ötlet kipattant a fejemből: a kísérletvezetőnek kell megmondania, hogy adjon nagyobb és nagyobb áramütéseket. Milyen messze megy el egy ember, ha egy kísérletvezető arra utasítja, hogy mind nagyobb*

*áramütéseket adjon? Egyből tudtam, hogy ez az a probléma, amit meg szeretnék vizsgálni. Ez egy nagyon izgalmas pillanat volt számomra, mert rájöttem, hogy habár egyszerű kérdésről van szó, mégis egy olyanról, ami adja magát a méréshez és a pontos vizsgálódáshoz.”* (Milgram, 1980, 189., idézi Blass, 2009)

Milgram 1933. augusztus 15-én New Yorkban látta meg a napvilágot egy emigráns zsidó család második gyermekeként. Családja az első világháború idején vándorolt az Egyesült Államokba, anyja, Adele román, apja, Samuel magyar származású volt. Milgram bölcsészetet, majd politikatudományt tanult, legnagyobb hatással Gordon Allport és Solomon Asch voltak rá (Blass, 2009).

Milgramet három ok vezette az engedelmesség vizsgálatához. Az első a pusztán, ám nem elhanyagolható becsvágy volt. A már fentebb is idézett közvetlen munkatárs és jóbarát, Elms szerint Milgram olyan eredményre kívánt jutni, melyet 100 év múlva is emlegetni fognak (Elms, 1995). A második ok Milgram zsidó identitása volt. John Shafferhez, egyik harvardi iskolatársához 1958-

ban egyenesen a következőket írja: *„Az igazi szellemi otthonom Közép-Európa. (...) 1922-ben kellett volna megszületnem Prágában egy német-nyelvű zsidó közösségben, majd húsz évvel később egy gázkamrában meghalnom. Hogy hogyan születtem meg mégis egy bronxi kórházban, sohasem fogom igazán megérteni.”* (Milgram, 1958, idézi Blass, 2009) Milgramet tehát zsidó identitása miatt a Holocaust igen komolyan érdekelte és érintette. Nem elhanyagolható párhuzam, hogy Adolf Eichmann kivégzésével szinte egy időben születtek meg az engedelmességi kísérletek eredményei. Végül, igen fontos hatása volt Asch-nek, aki épp Milgram tanulmányai alatt vendégelőadóskodott a Harvard egyetemen és mutatta be híres konformitási paradigmáját (Blass, 2009).

A fenti indíttatásokból könnyen érthetővé válik, hogy Milgram milyen következtetésekre jutott és miért. A Holocaustról például úgy vélekedett, hogy a nürnbergi per során a vádlottak által sokat hangoztatott „csak parancsnak engedelmeskedtem” érv nem kreált, hanem valódi tartalommal bír. Ha egy teljesen hétköznapi kísérlet során teljesen hétköznapi

emberek közel kétharmada kész cinkossá válni egy másik ember meggyilkolásában (de legalábbis kínzásában) a tudomány nevében, akkor miért feltételezünk különös gonoszságot a náci háborús bűnösök részéről – érvelt Milgram. A Hanna Arendt által csak a „gonosz banalitásaként” aposztrofált Eichmann kép látszott előtte megelevenedni: a bürokratáknak talán még kevésbé esett nehezére az engedelmeskedés, hiszen az egyik „csak” az adminisztrációt végezte, a másik „csak” a vágányt állítgatta, a harmadik „csak” a láger kapuját nyitotta ki és így tovább. Maga Milgram is elismerte ugyanakkor, hogy minél közelebb kerül a végrehajtó az áldozatához, annál nehezebb engedelmeskednie. A kísérletek során is erre jutott: szignifikáns különbséget mért a másik szobában levő (akár gépen keresztül, akár hanggal válaszoló) tanuló (65%/62%) és a közvetlen szeme előtt levő tanuló (40/30%) tanárra gyakorolt engedelmességi hatása között (Milgram, 1974).

A viselkedés hátterében a már említett szituációs feltételeken (társas távolságon) túl Milgram még két tényezőt ítélt elengedhetetlenül fontosnak: egyrészt az általa

„agentic shift”-ként aposztrofált szerepváltozást, másrészt a tekintély és minta szerepét. Az „agentic shift” alatt a tudós azt a faramuci szituációt értette, mely szerint bármikor is táncol vissza a kísérleti személy, szükségképpen mindig meghazudtolja a korábbi lépéseit (ha leadtam 165 voltot, miért ne adnék le 180-at?). A másik tényezőben, a tekintély és minta szerepében Milgram ellentmondásos meggyőződést vallott. Egyrészt vizsgálta a „lázadó” személyek adta norma hatását (mely a legalacsonyabb, 10%-nyi engedelmességgel párosult), így elismerte, hogy a társas nyomásnak és mintaadásnak mindenképpen van szerepe. Ugyanakkor a tekintély kérdésében már sokkal szkeptikusabb volt. Bár a Bridgeport változatban (melyben egy civil szervezet, nem az egyetem képviselőjében végezték a kísérletet) nagyarányú csökkenést tapasztalt az engedelmesség mértékében (az alapparadigmában 65%-ról 47,5%-ra csökkent), ez nem érte el a matematikai szignifikancia szintjét, így Milgram ennek hatását nem látta igazolva (Milgram, 1974).

Az engedelmisségi kísérleteket a szituacionizmus ékes bizo-

nyítékeként tartják számon. Ugyan Milgram valóban nem vizsgálta a személyiség befolyásoló hatását, szerepét egyáltalán nem tagadta, sőt így írt: *„Bizonyos vagyok benne, hogy az engedelmességnek és engedetlenségnek komplex személyiségbeli alapja van. De tudom, hogy erre nem bukkantunk rá.”* (Milgram, 1974, 205.)

Összefoglalva, Milgram az eredményeket a következőképp interpretálta: 1. a kísérletek eredményei egyetemesek és az emberi viselkedés lényegi elemére tapintottak rá 2. a paradigma magyarázata során kulcsszerepe van az „agentic shift”-nek és a társas hatásnak 3. az eredmények önmagukban képesek magyarázni a Holocaust történéseit.

Mindazonáltal, nem tárgyaltuk még a kísérletek legnagyobb kritikát kiváltó tényezőjét: miképp vélekedett Milgram az etikai megfontolásokról? Mégis hogy bírta végignézni, miközben maga is így vélekedett: *„Egy érett és kezdetben kiegyensúlyozott, mosolygós és magabiztos üzletembert láttam belépni a laboratóriumba. Húsz percen belül átváltozott egy rángatózó ronccsá, aki gyorsan elérte az idegösszeroppanás szintjét. Folyamatosan a fülcimpáját húzogatta és tördelte a kezét. Egy*

ponton az öklét a homlokának lökte és azt motyogta: >>Ob, Istenem, bagyjuk abba.<< És mégis tovább folytatta a kísérletvezető minden szavára válaszolva, engedelmeskedve egészen a végéig." (Milgram, 1963, 378.) Eleinte maga Milgram is nagy dilemma előtt állt, saját bevallás szerint mérlegelte, hogy vajon folytassa-e a kísérleteket (Helm és Morelli, 1985). Végül azonban úgy döntött, hogy folytatja, melynek hátterében két tényező állt. Egyrészt, úgy vélte, hogy az utólagos eligazítás és stressz-oldás minden károkozással kapcsolatos kételyt eloszlat. Másrészt, a részvétel után kiküldött kérdőívek válaszaiból indult ki, melyek közül szinte mind úgy vélte, hogy fontos információkat tudott meg a saját személyiségéről és támogatta a további, hasonszórú vizsgálatok lefolytatását (Milgram, 1974). További adalékként szolgálhat, hogy az erősen kifogásolt módszer ellenére egyetlen olyan eset sem ismert, melyben volt kísérleti alany bármiféle maradandó pszichológiai károsodásról számolt volna be (Miller, 2004).

## b., Az engedelmességi kísérletek tudományos kritikája:

„Ironikus, hogy a Milgram kísérletek milyen jól illusztrálják a tudomány tekintélyét ebben az időben. [1960-as években] A tekintély, mely után Milgram a kísérletével kutatott, legalábbis a tudományos tekintély, az ő és munkatársai elméjében igazolta a megtévesztést és az ismeretlen alanyok stressznek való kitételét. A korai igencsak „megrázó” eredmények után Milgram eltöprengett, hogy vajon folytassa-e a kísérleteket, de végül úgy döntött, hogy nem hagy fel velük. (...) A környezet itt tehát az 1960-as évek viselkedépszichológiája, ahol a tudomány nevében folytatott megtévesztés az eljárás elfogadott részét képezte és bármiféle stresszt vagy szenvedést pillanatnyinak és múlóknak értékelték az emberi viselkedésről meglévő tudásunkhoz való hozzájárulás súlyához képest. A tudomány és kiválóság különlegesen fontos és védett szerepet töltött be az amerikai életben és kiszolgálta minden további aggodalom tovatűnését.” (Helm és Morelli, 1985, 624-625.)

Az engedelmességi kísérletek tudományos kritikájának kiváló keretét nyújtja Helm és Morelli (1985), ill. Miller (2004) vizsgálódása. A könnyebb